

Z jeho analýzy struktury společenského vědomí, která je velmi zajímavá a způsobem zpracování podnětná, vyplývá celá řada závěrů. Zdůrazňování sociologické analýzy, která odhaluje možnost poznání těch strukturních útvarů, jež se neobjevují při gno-seologickém aspektu zkoumání, která dovo-luje prozkoumat závislost struktury vědomí na činnosti lidí a jejich společenských vztazích, představuje analýzu dané společnosti s příslušnou materiální výrobou, sociální strukturou a určitým systémem společenských vztahů, pokládá společenské vědomí za pro-dukt celého souhrnu podmínek, jež působí na jeho vznik a vývoj, v němž určující úloha náleží materiálním společenským vztahům, ukazuje pramen přesvědčení a uvědomělosti lidových mas, patří podle našeho názoru k závěrům nejdůležitějším.

Český překlad recenzované knihy vyjde v roce 1973 v nakladatelství Svoboda.

Milena Manová

J. Janoušek - V. Bokorová a kol.: *Motivace a civilizační proměny*

Praha, Svoboda 1971, 280 s.

Společnosti, které ve svém vývoji dospívají do období vědeckotechnické revoluce, kladou zvýšené požadavky na všestranný rozvoj osobností svých členů. Praktická realizace těchto požadavků předpokládá — kromě vyřešení základních sociálně ekonomických otázek nejperspektivnějšího uspořádání společ-nosti — i vyřešení mnohých otázek sociálně psychologických. Z hlediska lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce jsou zvláště významné otázky vztahu motivace k utváření osobnosti a řízení činnosti každého jedince.

Tato úvaha zřejmě stála na počátku všech statí, obsažených ve sborníku *Motivace a ci-vilizační proměny*. V úvodní stati *Psycho-logické problémy civilizačních proměn* (J. Janoušek) jsou dále rozvedena obecné me-todologická východiska zkoumání vztahu in-dividuální psychiky a společenské psychologie. Společenská psychologie je pojímána jako souhrn rysů, které jsou společné pro celé skupiny v důsledku společných životních pod-mínek lidí a představují proto důležitý kom-ponent společenských struktur.

Uvedené pojetí společenské psychologie je významné i pro sociologický přístup k spo-lečenské skutečnosti. V buržoazní sociologii vyúsťují totiž odkazy na psychologickou stránku společenské skutečnosti obvykle v psychologizující redukcionismus, zaměňu-jící psychologickou zprostředkovanost ko-lektivního života s jeho sociálně ekonomic-kou determinací. V pokusech o marxistic-kou sociologickou teorii byl naproti tomu tento komponent společenských struktur do-sud často nedialekticky opomíjen. Z obavy před extrémem psychologismu upadaly po-tom takové pokusy do druhého extrému stejně povrchního scientismu. Obdobně jako obecné teoretické práce sovětských sociálních psy-chologů (např. Kona, Levady, Poršněva, Za-moškina, Zdravomyslova) dokazuje však prá-

vě i sborník *Motivace a civilizační proměny*, že společenskovědní teorie, včetně teorií so-ciálně psychologických, které důsledně vy-cházejí z historického materialismu, nejsou ohroženy nebezpečím psychologismu.

V úvodní stati jsou kriticky rozebírána nej-významnější pojetí procesů zajišťujících pro-línání individuální psychiky a společenské psychologie. Tyto procesy souvisí zvláště s osvojováním a zastáváním různých sociál-ných rolí. Buržoazní přístupy vykládají cho-vání tím, že jedinec přejímá postoje „zo-beecněného druhého“ (Mead), tím, že jedinci se v „existenciální komunikaci“ vzájemně vyjevují ve své autentičnosti (Jaspers), nebo tím, že vlastní chování je předmětem „tržní kalkulace“ z hlediska odměn a trestů, nákladů a zisku (Homans). V jejich rámci není však možno vysvětlit ani konkrétně historic-ké formy interakce členů společnosti, ani procesy rozvoje jejich osobností. Stejně tau-tologicky vyúsťují pokusy o vysvětlení ci-vilizačních proměn prvotními změnami v mo-tivaci (McClelland) i sociální kritika, která upozorňuje na hromadný výskyt frustračních jevů v současných kapitalistických společnos-tech, ale nepostihuje jeho skutečné příčiny.

Ve svém vlastním přístupu k těmto otáz-kám vychází autor úvodní stati z toho, že utváření lidské psychiky je součástí procesu přetváření světa praktickou činností lidí. V souhlase s pojetím zakladatelů marxistické sociálně psychologické teorie (Vygotskij, Ru-binštejn) zdůrazňuje, že vztahy mezi lidmi jsou prvotně zprostředkovány jejich vztahem k předmětům. Podmínky a formy interakce se osamostatňují v podobě norem, rolí a hod-not, jejichž prostřednictvím se uskutečňuje determinující vliv společenských procesů na jedince a zároveň vliv činností členů spo-lečnosti na tyto procesy. Významová struktura psychiky se při přetváření světa polarizuje na poznávací a motivačně afektivní složku. Frustrující ztráta smysluplnosti lidské čin-nosti je důsledkem oddělení základní masy výrobců od výrobních prostředků v kapi-talistickém způsobu výroby. Pouze v podmín-kách socialismu, představujících předpoklad smysluplnosti této činnosti, poskytuje vě-deckotechnická revoluce perspektivu dalšího rozvoje lidské subjektivity jako nutné složky realizace sociálních přeměn. Hlavní význam přikládá autor z tohoto hlediska přeměnám rolí v rámci kooperace vyššího typu, než je pouhá tržní kalkulace. Sebeutváření člověka prostřednictvím takových přeměn rolí nebude v protikladu k rozvoji společnosti, ale bude s ním jako trvalý vstřícný proces koincidovat.

Stat *Motivace lidského chování ve vztahu k civilizačním přeměnám* (V. Bokorová) po-ukazuje v první části na negativní stránky dosaženého technického pokroku. Ani sociali-stická společnost není automaticky chráněna před výskytem příznaků individuální i so-ciální patologie. Má však lepší předpoklady tyto problémy řešit cílevědomými, vědecky podloženými zásahy do společenské sku-tečnosti. Účinnost takových zásahů je mimo jiné dosud omezena nejednotností výkladů lidské psychiky, způsobenou jak historickou

určeností těchto výkladů, tak i variabilitou lidské přirozenosti samé.

V druhé části stati se autorka pokouší postihnout podstatné charakteristiky člověka prostřednictvím specifičnosti potřeb, jimiž se jeho organismus jako otevřený systém obrací na vnější prostředí. Kromě běžně uznávaných znaků lidské přirozenosti jsou pro člověka příznačné především psychické potřeby, včetně potřeby hledání smyslu. Všeobecná platnost základních psychických potřeb však naprosto neindikuje jejich neměnnost. Volnost jejich vazby na podněty je naopak charakteristickým předpokladem jak variability lidské přirozenosti v závislosti na sociálních podmínkách a historických faktorech, tak i její ovlivnitelnosti jako rozhodujícího momentu lidské sebekřeměny. Hodnocení možných alternativ této sebekřeměny musí vycházet z adekvátního modelu člověka, biologických mezi jeho adaptability a životních podmínek odpovídajících jeho přirozenosti. Protože právě psychika je regulátorem lidské činnosti, oblastí vzájemného prolínání sociálního a individuálního, náleží psychologii v rámci součinnosti společenských věd významný podíl při tvorbě takového modelu.

Otázka motivace chování, motivačních dispozic a učení vytvořené motivační struktury je i tématem stati *Vývoj motivace a osobnost* (M. Severová, J. Odehnal). Osobnost je zde pojímána dynamicky jako dispozici struktura, vyvíjející se v průběhu celoživotních činností jedince. Problematika vztahů mezi osobností, činnostmi a učením je podrobněji rozvedena při popisu funkce motivačně afektivních procesů v psychickém řízení činnosti a při objasnění jejich důsledků pro utváření osobnosti. Motivačně afektivní procesy zajišťují zřejmě jednak afektivní hodnocení, určující především celkové zaměření činnosti, jednak aktivaci organismu, určující především vlastní provedení činnosti. Afektivní zkušenosti z valorizace a selekce při usměrňování činnosti se kumulují a uplatňují se tak při vývoji motivačních dispozic. Tento proces afektivního učení není však na rozdíl od učení dovedností a vědomostí dosud záměrně a účinně ovlivnitelný společností.

V nejobsáhlejší části stati se autoři soustřeďují na dva procesy vývoje motivačních dispozic — na vývoj potřeb a tvoření postojů a hodnotových soustav jedince. V souvislosti s otázkou vývoje potřeb se kriticky vyrovnávají s teoriemi modifikace a substituce potřeb (Miller, Morgan), vytváření nových potřeb (Allport, Nuttin) a vytváření nových vztahů mezi potřebami (Maslow). Při vysvětlování vztahu postojů a hodnot k potřebám vycházejí autoři z relačního pojetí hodnot. Stejně jako procesy hodnocení jsou i postoje determinovány potřebami jako základními motivačními dispozicemi a jsou jejich nadstavbou, vzniklou z individuálních zkušeností ze styku se společenským a kulturním prostředím. V závěru stati se autoři zabývají možnostmi působení společenských a kulturních činitelů na vývoj různých motivačních dispozic osobnosti. Pokud není jednoznačně stanovena optimální varianta způsobu života člověka, zůstává však

otázkou, zda poměrně nízký stupeň záměrného ovlivňování potřeb jedince společností není spíše předností než nedostatkem.

Otázkami, které mají bezprostřední význam nejen pro marxistickou sociálně psychologickou teorii, ale i pro marxistickou sociologii, se zabývá dále stať *Socializace a seberealizace osobnosti* (Z. Helus). Socializace je pojímána jako proces přetváření norem a hodnot sociokulturního systému v regulační struktury osobnosti. Osvojování sociálních rolí souvisí s utvářením vztahu jedince k sobě samému. Na rozdíl od pojmu socializace, postihujícího především vymezování osobnosti vnějšími činiteli, postihuje pojem seberealizace aktivní účast jedince na vývoji vlastní osobnosti, zpětné ovlivňování socializačních činitelů osobností. Vztah mezi socializací a seberealizací se mění v závislosti na různých kulturách i v závislosti na rozdílném postavení členů společnosti v rámci jejího historicky daného sociokulturního systému. V současné době je tento vztah jedním z faktorů rozhodujících o průběhu a vyústění vědeckotechnické revoluce.

Při zpracování této problematiky vychází autor z toho, že základem seberealizačního úsilí jsou odpovědi jedince na socializační výměr jeho osobnosti, odpovídající jeho společenskému postavení. Z tohoto hlediska jsou ve stati kriticky rozebírána nemarxistická pojetí socializace jako „tvarování chování“ (Skinner), subjektivně prožívaného obrazu světa nebo představy budoucnosti jako prostředku aktualizace osobnosti (Rogers, Allport) i mezilidských vztahů jako „symbolického dramatu“ (Duncan). Podle názoru autora se individuální svéráz osobnosti postupně vyjevuje v průběhu její konfrontace s historicky určitým sociokulturním vymezením, zvláště ve spojitosti s politicko-třídními zájmy a ideologickými hnutími. Dynamika seberealizace se může stát významnou pozitivně působící společenskou silou, jestliže členové společnosti nacházejí v sociálních procesech a kulturních perspektivách příležitost k rozvinutí svých potenci a prohloubení smyslu vlastního života.

Stať *Problematika sebezrovnání a jeho motivace* (J. Odehnal, M. Severová) se zabývá specifickými znaky vývojových potřeb, vztahem těchto potřeb k bezprostředně motivovanému učení v sebezrovnávacích aktivitách a překážkami jejich uplatnění. Stať *Ekonomické a psychologické pojetí potřeb* (M. Dohnalová, E. Rejmánek) se v první části zabývá vztahem potřeb a společenské výroby, ztrátou vazby mezi konkrétní podobou potřeb a konkrétní podobou práce v procesu dělbý práce a zboží výroby, transformací bezprostředních potřeb v ekonomický zájem, abstraktní potřebu peněz, redukci potřeb na potřeby konzumní a nezbytnosti přechodu od principu ekonomické racionality k principu racionality celospolečenského plánování. V druhé části stati je analyzována úloha kontaktů psychologie a ekonomie při formulaci celospolečenských cílů, vyjádření potřeb rozvoje člověka a společnosti. Tento problém je demonstrován na rozboru vztahu potřeb a poznávacích procesů, učení a postojů, vztahu potřeb a kultury, symbolů, komunikace a sociální kontroly. Závě-

rečná stať *Motivační výzkum v hospodářské praxi* (E. Rejmánek) se zabývá uplatněním poznatků o motivaci spotřeby, psychologické segmentaci trhu a vlivu mimoeconomických faktorů na chování konzumentů. Poslední tři uvedené stati ukazují významné aspekty a možnosti praktické aplikace zkoumání vnitřních pohnutek chování, svým zaměřením však již značně přesahují rámec společné problematiky sociologického a sociálně psychologického přístupu ke společenské skutečnosti.

S mnoha dílčími názory autorů sborníku *Motivace a civilizační proměny* by samozřejmě bylo možné polemizovat. V jejich sociálně psychologickém přístupu k motivaci není často psychologická stránka chování dostatečně podrobně uvedena do souvislosti s jeho sociologickou určeností. Příkladem takového jednostranného přístupu může být zmínka o teorii odlehčení (Gehlen). V této zmínce jsou zcela opomenuty institucionalizované mechanismy odlehčení, které právě tvoří sociologické jádro této nemarxistické teorie. Stejně tak ve vlastním, marxistickém pojetí autorů není doceňován motivující význam společenských institucí a dalších součástí normativní a sociální struktury společnosti. Vyvozování motivace téměř výhradně z potřeb jedince nastoluje dále otázku, zda obecná tvrzení o vnitřních pohnutkách chování lze nějakým způsobem konkretizovat. Rozdílnost uváděných klasifikací potřeb včetně dvou odlišných vlastních přístupů autorů sborníku k této problematice zřejmě naznačuje, že ani logická dedukce v kombinaci s poznatků o nepodmíněných reflexních reakcích, ani diferenciace jednotlivých stránek životních aktivit, ani faktorová analýza jejich jednotlivých pojetí nejsou nejúčinnějším prostředkem sjednocení a systemizace názvů potřeb. Ani případná všeobecná shoda v označování těchto předpokládaných psychických entit by však ještě neumožnila nahradit výklad chování pomocí paralelních termínů jeho výkladem kauzálním.

V jednotlivých statích není nakonec v dostatečně rozvedené podobě zodpovězena otázka, obsažená již v samotném názvu sborníku. Hluboké adaptivní proměny motivace tváří v tvář zvýšené variabilitě instrumentálních aktivit a zvýšené stimulaci v období vědeckotechnické revoluce se pravděpodobně nebudou moci omezit na vznik invariantních struktur obecných stereotypů, na výběrovou diferenciaci a seberoizující aktivity. V novější nemarxistické literatuře, vydané však zřejmě většinou až po dokončení tohoto sborníku (např. Harrington, McLuhan, Toffler), jsou uváděny četné konkrétnější příklady náznaků takových změn v motivaci. Úkol vyrovnat se kriticky s těmito fakty a jejich často protikladnými interpretacemi tedy před marxistickými sociálními psychology zůstává otevřen.

Sborník *Motivace a civilizační proměny* představuje jeden z prvních pokusů o zpracování marxistické teorie motivace a první pokus o její aplikovatelnou konfrontaci s proměnami socialistické společnosti v období počínající vědeckotechnické revoluce. Bez ohledu na dílčí výhrady a otevřené problémy lze jeho celkový výsledek hodnotit jednoznačně jako zdařilý. Zdařilost tohoto pokusu dokazuje, že marxističtí sociální psychologové, včetně autorů tohoto sborníku, jsou schopni nejen dále rozvíjet některé dosud nedořešené teoretické otázky a předvídat výskyt určitých jevů v oblasti společenské psychologie, ale též uplatňovat poznatky ze svého oboru v praktickém ovlivňování výskytu takových jevů, a tak se na vědeckotechnické revoluci všestranně spolupodílet.

Jan Vlášil

L. M. Drobizheva: Istorija i sociologija (Historie a sociologie)

Moskva, Mysl 1971, 160 s.

Vztah sociologie a historie nabývá v posledních letech jak v marxistické, tak v nemarxistické sociologii stále většího významu. Svědčí o tom bohatá frekvence samostatných publikací i časopiseckých studií na toto téma.¹ Zdá se však, že zatím se zabývají tímto problémem více historikové než sami sociologové. Historiografie si ujasňuje své možnosti i ve vztahu k jiným disciplínám, například k sociální psychologii.² Řada seminářů a první větší publikace přinesly již řadu pozitivních výsledků. Na rozdíl od buržoazní sociologie byl historismus vždy imanentním principem v marxistické sociologii. Úzká spolupráce historiků a sociologů přináší stále užitečnější a plodnější výsledky. O jejich shrnutí se pokusila v nepříliš rozsáhlé, ale zajímavé práci sovětská historička L. M. Drobizhevová.

Již vydavatelská poznámka k této publikaci zdůrazňuje, že vztah historie a sociologie se stal aktuální otázkou vědy o společnosti. Z tohoto vztahu vyplývají otázky předmětu obou věd, *obecnosti a zvláštnosti* historických i sociologických výzkumů i otázka, čím se obohacují obě vědy ze vzájemného kontaktu. Autorka na analýze historických a sociologických výzkumů sovětské společnosti dokazuje, jak se rozšiřuje historická problematika od doby, kdy byla do historiografie sovětské společnosti zahrnuta i řada výsledků výzkumných prací sociologů, a jak se na druhé straně obohacuje historický přístup sociologů. Hlavním obsahem práce je objasnění možností, které dává historikům využívání těch metod vědecké analýzy, které rozpracovali a používají sociologové.

Recenzovaná práce je uvedena obsáhlým úvodem, její obsah je rozdělen na tři části a

¹ Z marxistických prací viz:

— *Istorija i sociologija*. Moskva, Nauka 1964, 340 s.
— Kłoskowska, A.: *Sociologie i historia*. Kwartalnik historyczny, 1964, č. 3, s. 661–674.

(Viz též: Kłoskowska, A.: *Sociologie a historie*. Dějiny a současnost, 1964, č. 11, s. II–IV.)

— Bollhagen, P.: *Soziologie und Geschichte*. Berlin, VEB 1966, 237 s.

— *Istoriko-sociologičeskije issledovanija*. Moskva, Nauka 1970, 312 s.

— Kon, I. S.: *Istorija i sociologija*. Voprosy filosofii, 1970, č. 8, s. 79–90.

² Poršněv, E. F.: *Socialnaja psihologija i istorija*. Moskva, Nauka 1966, 212 s.

Istorija i psihologija. Moskva, Nauka 1971, 384 s.